

BIBÓ ISTVÁN GONDOLATAI – POLITIKAI FILOZÓFIAI ASPEKTUSBÓL

FEKETÉNÉ PÁL ENIKŐ

Bibó István gondolkodói-politikusi életművét összegyűjtött munkáinak külhoni és később hazai kötetei mutatták be. Tanulmányai, cikkei egy tudós és egy „hétköznapi”, humánus ember jegyeit egyaránt magukon hordozzák. Torzóban maradt munkássága azonban jelentős gondolkodót sejtet: plurális megközelítései a legkülönbözőbb tudományterületekre terjednek ki. Ezek közül itt a politikai filozófiai szempontját alkalmazom.

De volt-e egyáltalán Bibónak politikai filozófiája? Érveket és ellenérveket egyaránt fel lehetne erre nézve hozni, ám érdemes figyelmünket Bibó életművének *egészére* fordítani a kérdés megválaszolásakor.

Két tényezőt kell itt kiemelni. Az egyik: Bibó munkásságának összetettsége, sokszínűsége és egymásba forrotsága. Írásai sohasem egy-egy akadémikus eszme-futtatás részei bár tudományos igényük nem vitatható. Tanulmányainak időbeli érvénye és célja nem azonos, de – ami életművét egészben tartja – írásainak erkölcsi alapállása és belső szerkezete, illetve kérdésfelvetéseinek fókusza jelentős integráló erőt biztosít. Bibó mindig a jelenségek okait keresi, amelyek mögött mindig a társadalomban, a politikumban élő ember, a *zoon politikon* jelenik meg. A másik tényező: a bibói életmű maga, amely rendkívüli nehézségek között született, s tragikus módon nem összegződött egyetlen írásműben, ezért gondolatai viszonylag nehezen kezelhetők.

A problémák, a félig nyitva hagyott kérdések ellenére azt próbálom bemutatni, hogy Bibónak *van* politikai filozófiája, amely különböző előfeltevések és gondolati vezérfonalak mentén jól megragadható egységet képez. Ezzel kapcsolatban foglalkozni kívánok Bibó antropológiai nézeteivel, társadalomlélektanával, közösség-felfogásával, a szabadságról és a demokráciáról vallott eszmeiségével. Kitérek Bibónak a jövő társadalmáról alkotott víziójára is, bár nem kívánok teljességre törekedni inkább néhány olyan, általam kiemelt politikai filozófiai témát mutatok be, amelyek jól reprezentálják gondolkodásmódját.

Egyén és közösség

Bibó szerint az egyéni szabadság csakis a társadalom autonóm kis csoportjaiban, „a szabadság kis köreiben” valósulhat meg, legyen az a család vagy egy szakma. Ezzel párhuzamosan azonban az a veszély fenyeget, hogy a meglévő kötöttség az egyén elszigeteléséhez vezet: az egyén szabad, de atomizált lesz. Világosan látható, hogy Bibó számára a társadalom alapegysége nem az egyén, hanem – ennek

veszélyeivel együtt – a társadalom autonóm kis csoportjai, amelyek létezése nélkül az egyén a hatalommal szemben elkerülhetetlenül kiszolgáltatott lenne.¹

Az egyén és a közösség a bibói társadalomfilozófiában erősen egymásra van utalva. Bármennyire is átalakítja a közösség az egyéni megnyilvánulásokat, lelke, személye és személyisége csak az egyéneknek van, a közösség tehát nem létezhet az egyénektől függetlenül. Ugyanakkor az egyéni léleknek és a tudatnak semmiféle olyan megnyilvánulása nincs, amely ne függene össze az emberi közösség létezésével. Ezzel magyarázza Bibó, hogy „a közösségi folyamatok néha meglepő sorokban párhuzamosak egyéni lélektani folyamatokkal”² Hasonlóan elválaszthatatlan Bibónál az egyéni alkat és a közösségi alkat (pl. a magyar alkat) fogalma. Alkaton azokat a testi, lelki vonásokat érti, amelyek minden egyén vagy közösség számára alapvető adottságok, s amelyek a lehetőségek között valóban meg is valósulnak. Az alkat tehát nem statikus, hanem lényege a mozgásban és a fejlődésben van, így összefügg egymással az alkat és a megváltozott körülményekhez való reagálóképesség. Község és egyén itt is egymásra hat, mivel „a közösség tudata, a közösség félelme, a közösség reagálása, a közösség alkata csak az, ahogyan az egyéni adottságok összetevődnek, akár egyszerűen összetevődve, akár valamilyen szabályozás szerint szerveződve”³

Bibó közösség-konceptiójában a tömegpszichológiai módszert és elemzést alkalmazza, s ez jól tükröződik abban a kijelentésében, amely szerint az ép alkat ép reagáló képességet jelent.⁴ Tulajdonképpen a külvilág által támasztott kihívásokra adott helyes válaszadás képességéről van itt szó, hiszen például az 1867-tel kezdődő történelmi zsákutca lényege ugyanúgy a magyar társadalom helytelen válaszainak sorozatából állt össze Bibó számára, mint ahogyan a kelet-közép-európai nemzetek zsákutcai.

Itt kell megvizsgálnunk Bibó nemzeti közösség fogalmát, hiszen Európa-modelljének központi eleme a nemzet kategóriája. Véleménye szerint a nemzet ugyan jelentős változásokon ment keresztül az európai fejlődésben, azonban Európa történetét a kezdetektől végigkíséri a nemzetnek, mint az embereket integráló közösségi keretnek a folyamatos létezése. Bibó definíciójában „a nemzet alig vitathatóan társadalmi közösség, éspedig az elemi alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, politikai intenciójú közösség, mely meghatározott területet, hazát és azon politikai szervezetet tud magáénak, s mindezt úgy, hogy

¹ Ezzel kapcsolatban Bibó történelmi példát hoz arra, hogy a hűbériség felbomlásával, az addigi kötődések átstrukturálódásával az ember mennyire kiszolgáltatott lesz. A legújabb társadalomtörténelmi kutatások ezt szintén alátámasztják, például: Diederiks (szerk.): *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet*, Osiris, Budapest 1995, 103 és 281. o.

² Bibó István: „Eltorzult magyar alkat, zsákutcas magyar történelem”, in *Válogatott tanulmányok, II.*, Magvető, Budapest 1986, 612. o.

³ Uo.

⁴ Uo.

ebben jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze részes”⁵

Hogyan lesz az adott területen élő nyelvi közösség nemzetté? Bibónál ezzel kapcsolatban jelenik meg a problémamegoldó közösség fogalma. Elgondolása szerint egy bizonyos embercsoport valamilyen nagy, történelmi vállalkozás közösen átélt következményeként válik nemzetté. Szerinte komoly tömegérzelem csak valamilyen indulatból származhat, indulat pedig csak valóságos élményből. Bibó közösség-konceptiójában központi gondolat, hogy egy nemzetet a nagy nemzeti vállalkozásokban, de a mindennapok során is valamilyen elit irányít. Bibó elitfogalma több szállal is kapcsolódik korának elitelméleteihez (pl. Ortega), s az ezek mögött meghúzódó válság tulajdonképpen értékek válsága, ami az európai civilizáció alapjait ássa alá. Kovács Gábor szerint „Bibóra ebben a korai időszakában [1935–43] igenis jellemző [volt] egy válságfilozófiai attitűd, amennyiben a válságot összeurópai elit- és értékválságnak tekintette”⁶

A fenti attitűd végighúzódik az 1942-ben írott „Elit és szociális érzék” c. tanulmányában is. Bibó szerint az elit feladata – a társadalom vezetésén túl –, hogy a helyes életvitelre, az erkölcsi viselkedésre, az emberi szükségletek finomítására mintát és példát adjon, tehát kultúrát teremtsen. Azonban az elit szerepvállalásához két tényező együttes fennállása szükséges: a létező társadalmi értékrend igazoló ereje és a tényleges társadalmi vezetői helyzetek zavartalan birtoklása.⁷ Amennyiben valamelyik tényező hiányzik, vagy nem megfelelően funkcionál, az elit és vele együtt a társadalmi értékrend válságba jut.

A mai kor értékválsága azon alapul, hogy az újkori fejlődés nem tudott a középkorival egyenértékű elitet kitermelni, így egy felemás (középkori-feudális és újkori-polgári), széthullott értékrend darabjain nyugszik napjaink társadalmi értékrendje. Az „újfajta” elit feladata az, hogy a tényekkel szembenézve próbálja magára vállalni a társadalom vezetését. A közösségnek kialakult intézményrendszere van, amelyet alapelvek szabályoznak, csakúgy, mint a társadalom mindennapjait. Ám ezen túlmenően léteznie kell egy elitnek, amely a társadalom zavartalan működését biztosítani tudja. Ezzel a momentummal lesz teljes Bibó közösség-konceptiója.

Bibó társadalomlélektana

Kiss Endre, vizsgálva Bibó társadalomlélektanát, kijelenti: „Bibó fasizmuselemzésének (de általában gondolkodásának is) oly módon teszi ki szerves

⁵ Bibó István: „A nemzetközi államközösség benuitsága és annak orvosságai”, in *Válogatott tanulmányok IV.*, Magvető, Budapest 1986, 344. o.

⁶ Kovács Gábor: „Elit, közösség és kizsákmányolás Bibó István gondolatvilágában”, *Hiány*, 1993. évf. 3. sz., 11. o.

⁷ Bibó István: „Elit és szociális érzék”, in *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*, Magvető, Budapest 1994, 9. o.

részét a társadalomlélektan, hogy az nem áll össze egységes lélektani rendszerré.”⁸ Ezt a megállapítást – bizonyos fenntartásokkal – elfogadhatjuk. Fenntartásunk oka kettős lehet: egyrészt Bibó sohasem törekedett rendszeralkotásra, másrészt az ember érdekében tett életjavaslatok állnak életművének középpontjában, amelyeknek alapja a változó jelenségek és szituációk elemzése. Ezért Bibó nem is akar általános pszichológiai kategóriákban gondolkodni, hanem a lélektanra, mint a komplex megközelítés változó, de lehetséges alapjára tekint. Összességében azt mondhatjuk, hogy Bibó társadalomlélektana annyiban egységes rendszert képez, akarata ellenére, amennyiben életműve is egységben kezelhető, torzóban-maradottsága ellenére.

Milyen forrásokból táplálkozik Bibó társadalomlélektana? Főként Erdei Ferenc szociológiai munkásságából és Hajnal István lélektani szempontokra érzékenyen reagáló történelemszemléletéből. A legnagyobb hatást azonban valószínűleg Guglielmo Ferrero gyakorolta rá, hiszen Bibó a társadalomlélektani vizsgálódásainak középpontjába Ferrerót követve tette a közösségi tapasztalás és reagálás indulati és értelmi mintáinak vizsgálatát.⁹

Kiindulási alapként rögzíthetjük: lélektani szempontból Bibónál az egyén és a közösség egységet képez, amelyben az a hallgatólagos előfeltevés munkál, hogy a közösségre a tudatos személyiség mintájára elképzelt magatartásmódok jellemzőek. Azonban Bibó szerint – a pszichoanalízissel szemben – a közösségi misztikát el kell utasítani, mivel a közösség nem egyén. Társadalomlélektanának középpontjában a különböző közösségek lelkiállapotának vizsgálata áll, amely mögött viszont az emberek valóságos történelmi élményei húzódnak meg. A közép- és kelet-európai kisállamok – beleértve Magyarországot is – valamint a fasizmus társadalomlélektani elemzésének során a lelki egyensúly zavaráért a közösségért való egzisztenciális félelmet teszi elsősorban felelőssé. Erre a félelemre vezet vissza a deformált politikai jellemet és a „politikai hisztériát”, amelyben „nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között”¹⁰

A „politikai hisztéria” terminus mellett, vele azonos értelemben használja Bibó a „közösségi hisztéria” fogalmát. Azokat a tartós félelmi állapotokat nevezi hiszterikus jellegűeknek, amelyeket a közösségeknek nagy történelmi megrázkódtatásai váltanak ki. Ilyenek a politikai tekintélyek összeomlása, a forradalmak, a háborúvesztések és az idegen uralmak. A problémák ezt követően a közösségért való egzisztenciális félelemben összegződnek, kiváltva a hisztériát.

⁸ Kiss Endre: „Történelem és társadalomlélektan. Bibó István fasizmusmagyarázata”, *Valóság*, 1984. évf. 9. sz., 44. o.

⁹ Csepeli György: *Szociálpszichológia*, Osiris, Budapest 1997, 73. o.

¹⁰ Bibó István: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, in *Válogatott tanulmányok II.*, Magvető, Budapest 1986, 224. o.

„Az igazi nagy közösségi hisztéria azonban az – írja Bibó –, amikor együtt vannak az összes jellegzetes tünetei: a közösségnek a realitásoktól való elrugaszkodása, az élet által feladott problémák megoldásra való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta és a környező világ behatásaira adott reakciók irreális és aránytalan volta.”¹¹

A politikai/közösségi hisztéria

A hisztéria részletes elemzésére rátérve mindenképp fontos leszögeznünk, hogy mi az, amit Bibó *nem* ért a politikai hisztéria fogalmán. Először is ez nem jelenti egyéni lelki zavarok összességét, és nem is egyéni lelki alkatok hatására alakul ki: ezért Bibó nem tartja szükségesnek semmilyen diktátor vagy vezető személyiségének elemzését, ezzel ugyanis nem lehet közelebb jutni a hisztéria mint tömegjelenség megértéséhez. Másodszor a közösségi hisztéria ugyan egyéni lelki alkatok összességéből alakul ki, de ezek az egyének akár hisztériamentesek is lehetnek, tehát megint csak irrelevánsak az egyéni lélekelemzések.

A hisztéria kialakulása általában több nemzedéken keresztül történik, és kezdőpontja minden esetben egy olyan történelmi esemény, amelyet egy adott nemzet megoldhatatlannak tart, képtelen feldolgozni. Természetesen egészséges fejlődésű nemzeteket is érnek ilyen megrázkódtatások, de ők képesek ezeket a maguk javára fordítani, s a történelmi tanulságokat levonva megerősödni. Hogy mindez más nemzetek esetében miért nem így történik, nehéz megmondani. Ennek oka lehet, hogy az esemény túl váratlanul érte őket, esetleg aránytalanul nagy szenvedést, igazságtalanságot okozott, lehetnek félrevezető tapasztalataik, amelyek alaptalan optimizmusra vagy ugyanilyen alaptalan pesszimizmusra sarkallják őket. Ha az okok nem is mindig egyértelműek, az biztos, hogy az ilyen nemzetek politikai élete megmerevedik, és minden cselekedetük arra irányul, hogy ilyen katasztrófák többé ne fordulhassanak elő. Ez a merevség nem jelenti azt, hogy a közösség ne lenne aktív – néha túlzottan is az –, csak azt, hogy ezt az aktivitást egyetlen cél határozza meg. Minden, a kritikus ponttal érintkező kérdés is megoldhatatlanná válik, viszont annak sürgető kényszere is fennáll, hogy tenni kellene valamit.

Ebből a helyzetből születnek meg azután azok az álmegoldások és hamis helyzetek, amelyek alátámasztják annak illúzióját, hogy a nemzet cselekvőképes és hatékony. Ez természetesen nem igaz, de az így kialakult világkép zárt és egységes, továbbá minél több külső kritika éri, annál zártabb lesz. Aki tehát benne él, annak számára ez a világ kerek és tökéletes, de nem azért, mert megegyezik a tényekkel, hanem azért, mert a hatalom vagy a közösség olyan hamis szólammokkal él, amelyeket a hamis helyzetet elfogadó ember hallani szeretne. Mindez erősen

Bibó István: „Az európai egyensúlyról és békéről”, in *Válogatott tanulmányok I.*, Magvető, Budapest 1986, 374. o.

megrostálja a politika résztvevőit is, hatalomhoz segítve a „hamis realistákat”, akik képesek megkötni a hamis kompromisszumokat, illetve azokat, akiknek egyéni hisztériája valamilyen módon megegyezik a közösségével.

Megjelenik a valóság és a vágyak egybemosása, amelynek eredménye egyaránt lehet kisebbségi érzés vagy hatalmi túltengés, és szinte biztosan a teljesítmények látványos csökkenése. A környezet ingereire, hatásaira sem tud az így megrendült közösség adekvátan reagálni, ingerültsége és cselekedetei aránytalanok lesznek, amelyek könnyen kiválthatják más államok agresszióját, amit viszont az adott közösség saját elvei megerősítésének lát. Ha a környezet rájön, hogy ez valójában elégtétel-keresés és valamiféle kárpótlást ad, az gyakran csak ront a helyzeten, tovább szítva a közösség immáron parttalan vágyát felnagyított sérelmei kielégítésére. Ebből az ördögi körből csak akkor kínálkozik kiút, ha a fennálló rend legitimitása megkérdőjeleződik, vagy – pl. háború esetén – a nemzetet újabb súlyos megrázkódtatás éri. Ekkor két lehetséges alternatíva van: a közösség vagy kilép a hisztériából és, szembesülve a realitásokkal, hozzákezd egy a tények talaján álló politika kialakításához, vagy – és sajnos ez is előfordul – egy még ennél is súlyosabb hisztéria veszi kezdetét.

A politikai hisztéria sajátossága, hogy „két táborra szakad a világ”, és a polarizálódás kezelhetetlen konfliktusba megy át, amelyben rosszul feltett kérdésekről, tévesen megfogalmazott problémákról folyik a vita. Ezeknek a mondvacsinált antagonizmusoknak ismétlődő sajátossága, hogy ha egy bizonyos szemszögből vizsgáljuk meg őket, akkor látjuk, hogy az egyik mindenáron ragaszkodik a fennállóhoz, a másik pedig tűzön-vízen keresztül meg akarja dönteni azt. Egyvalamiben azonban mindkét pozíció közös: mindkettőben a vágyelvű gondolkodás dominál.

A nagy francia forradalom megrázkódtatásának hatásai és az európai politikai fejlődés zavarai ugyanúgy megjelentek Közép-Kelet-Európában, mint Európa nyugati országaiban. Sőt, azt kell mondanunk, hogy itt egyfajta kelet-európai színezetet kaptak, és döntően befolyásolták az itt fekvő országok sorsát. Bibó három országgal foglalkozik részletesen (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország), amelyeket mint a politikai hisztéria állapotába jutott államokat állít elénk.

Magyarország esetében döntő jelentőséget tulajdonít a kiegyezésnek, amelynek alapja véleménye szerint az volt, hogy mindkét félben erős félelmek éltek, és erősebbnek képzelték a másikat annak valóságos helyzeténél. Bármilyen fájó kimondani, de a magyarokban kihunytt az a bátorság és vállalkozó kedv, ami 1848-at jellemezte. A magyarság lelki életét ugyanúgy megmérgezte a félelem, mint például a lengyelekét. Ráadásul kettős félelelmről van szó: egyrészt tartott a Habsburg elnyomástól, másrészt félt kisebbségei elszakadásától is. A kiegyezés tehát Bibó véleménye szerint a magyar társadalmi fejlődés zsákutcája volt, mert egy alapvetően hamis helyzetet konzervált.

Azt, hogy a kiegyezés alapvetően hazug, kevesen látták be, akik viszont belátták, nem merték vállalni az elutasításával járó kockázatot. Ennek eredményeképpen mindazok az energiák, amelyek egyébként a nemzetben ténylegesen megvoltak, egy olyan helyzet fenntartására és továbbfejlesztésére fordítottak, amelyet fenntartani nem volt érdemes, továbbfejleszteni pedig nem lehetett.

Az amúgy is visszás helyzet konzerválása Bibó szerint nem tett jót a magyar politikai vezetés kiválasztásának sem, hiszen csak az lehetett politikus, aki ezzel a ténnyel azonosulni tudott, vagy ezt egyáltalán észre sem vette. Ahhoz, hogy a valódi függetlenségért, demokráciáért küzdők ne kerülhessenek többségbe, egyre gyakoribbá vált a választások manipulálása is, ami újabb politikai zsákutcának bizonyult. A társadalmi erőviszonyok ugyanannyira konzerválódtak, mint maga a politika: sem európai értelemben vett polgárság, sem ugyanilyen értelmiség nem alakult, nem alakulhatott ki, sőt az ilyen irányú, a század elején még meglévő tendenciák is megrekedtek.

Különösen labilissá vált a kisebbségekkel való kapcsolat. A magyar politika célja az volt, hogy asszimilálja kisebbségeit, de ez csak kisebb létszámú csoportok, főleg németek és zsidók esetében sikerült. Újabb problémákat hozott magával az asszimiláció következtében a magyar politikai, gazdasági, szellemi vezető réteg összetételének a németek és a zsidó származásúak felé történő eltolódása. Az ő gyors és sikeres asszimilációjuk azt az illúziót keltette, hogy a náluk – a magyar állam szempontjából – sokkal fontosabb szlovákokat, románokat is sikerül asszimilálni, holott erről szó sem volt. Sőt, ők ekkorra már inkább szemben álltak a történelmi Magyarország eszméjével, mint addig bármikor.

Bibó meglátása szerint a kelet-európai kisállamok mizériái a demokratikus nacionalizmussal, a XVIII. század végén kezdődtek. Ezen kis nemzeteknek ugyanis nemcsak hogy nem volt önálló államigazgatásuk, gazdaságuk, de jórészt még fővárosuk sem. A másik, és talán ennél is súlyosabb gondot az jelentette, hogy egy-egy ország lakosságának történelmi érzelmei általában jóval nagyobb területhez kötődtek, mint amely területen az ugyanazon nyelvet beszélő népcsoport élt. A nemzeti keretek bizonytalansága a politikai lelkiség egyensúlytalanságához vezetett. Mind a három nemzet megtapasztalta, hogy történetileg jelentős területei, ill. népességének kisebb-nagyobb (vagy akár száz) százaléka idegen uralom alá kerül.

Ez a történelmi tapasztalat alapozta meg bennük azt a Bibó által „a közösségért való egzisztenciális félelemnek” nevezett lelkiállapotot, amelyet egy nyugati állam lakói még csak elképzelni sem tudnak. A kelet-európai nemzeteknek rendszeresen szembe kellett nézniük akár a teljes megsemmisüléssel is. Azért, hogy e helyzet megváltozzon, szükség volt az ingadozó tömegek nemzeti öntudatra ébresztésére. A nemzeti öntudat ébredése, az ennek nyomán kibontakozó függetlenségi mozgalmak, majd azok bukása ahhoz a végzetesen hamis következtetéshez vezetett el ezeket a nemzeteket, hogy a demokratizmus és a nacionalizmus együtt, egyszerre nem megvalósítható. Ebből

született meg később a kelet-európai fejlődés legsúlyosabb zsákutcája: az antidemokratikus nacionalizmus.

A politika egésze, ugyanúgy mint szereplői, deformálódott. Nem tudtak különbséget tenni valóság és vágyalom, lehetséges és elérhetetlen között. Mivel ez a valóságtól elrugaszkodott látásmód mindhárom nemzetben uralkodóvá vált, így hamarosan mindegyik végeláthatatlan területi vitákba bonyolódott a szomszédos országokkal.

A három kis kelet-európai állam sorsának ezen kívül is vannak közös pontjai. Egyrészt mindegyik lelkesen kapcsolódott be az európai demokratikus mozgalmakba, de hamar szembetalálták magukat azzal a ténnyel, hogy országuk nemzeti tudata nem egységes. Az európai reakció, valamint saját kisebbségeik elégedetlenkedése illetve ellenük fordulása mind a három országban katasztrófához vezetett. Az erőszak és az igazságtalanság oda juttatta ezeket a népeket, hogy nem voltak képesek felismerni a ténylegesen meglévő történelmi szükségszerűséget: kisebbségeik és velük együtt történelmi területeik elvesztésének lehetséges vagy épp elkerülhetetlen voltát. Olyan görcsösen ragaszkodtak területi igényeikhez, hogy akár a demokrácia ellenében is ezt választották. „Mind a három nemzet az öt évtizedes megrázkódtatások hatására abba a lelkiállapotba került, hogy úgy érezte, hogy a világgal szemben csak követelni valója van, kötelessége és felelőssége azonban nincsen.”¹²

Szomorúan kell kimondanunk, de ez az attitűd a mai napig él, annak ellenére, hogy sokan és sokszor rámutattak már ennek haszontalan, sőt káros voltára. Csupán reménykedhetünk abban, hogy ezek az országok felismerik: csak együtt, összefogva hozhatják be lemaradásukat, és csak együtt és összefogva érvényesíthetik hatékonyan érdekeiket az integrálódó Európában.

Leszögezhetjük, hogy Bibó a hisztériában nem bűnt, hanem társadalmi patológiát látott, amely empátiát és kezelést igényel. (Itt megfigyelhetjük a bibói módszer terapeutikus jellegét.) A hisztériák könnyen vezetnek a bibói fogalmiságot használva – „zsákutcába” Itt olyan kommunikációs zsákutcáról van szó, legyen az bármely társadalmi forma, ahol a dogmatizmus megakadályozza a társadalom valós problémáiról történő nyílt párbeszédet, s ezáltal az érdekek valós ütköztetését. A hisztéria másik fontos következménye, hogy eltorzítja a szerepelvárásokat, a mintaadás és mintakövetés mechanizmusait.¹³ Ezért a hamis, félreismert helyzetekben feltűnik a forradalmár típusa, aki minden fennállót le akar rombolni, és a reakciósé, aki viszont minden változást elvet. A kör bezárul, hiszen sem a forradalmár, sem a reakciós nem képes párbeszédre a társadalom érdekében.

Van-e ebből a helyzetből kiút? Bibó a kérdésre egyértelmű igennel felel. Elképzelése szerint ezt a társadalmi egyensúly megvalósításával lehet elérni. Bár a társadalmi egyensúly társadalomlélektani jelenség, de belső- és külső tárgyi

¹² Bibó István: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, i. k. 187. o.

¹³ Balog Iván: „Bibó a közösségi (politikai) hisztériákról”, *Forrás*, 1995. évf. 12. sz., 33. o.

mozzanatokhoz egyaránt kötődik. A belső mozzanatokhoz tartozik a hatalom erkölcsi legitimitása, a legitim eljárások, a normák, a minták és az elit megléte, valamint az előbbiekre támaszkodó hatékony, racionális döntések. A külső feltétel pedig a nemzetközi egyensúly megvalósítása, amelynek centrális tárgyi momentuma az államterület.¹⁴

Az emberi társadalom fejlődéséről

Bibó a társadalmi fejlődésről vallott nézeteit az egyik legnagyobb hatású írásában, „Az európai társadalomfejlődés értelmé”-ben¹⁵ fejtette ki. A hétköznapi olvasó számára úgy tűnhet, hogy Bibó egyszerű társadalomtörténetet ír le, azonban fel kell ismernünk, hogy egyfelől e mögött igen sok filozófiai előfeltevés húzódik, másfelől pedig a szerző tudatában van annak, hogy „a 'történekek' mögött századokon átnyúlóan bizonyos szerkezetek lényegesek, amik a jelen számára jelölnek ki és kínálnak lehetőségeket”¹⁶

Bibó számára az emberi társadalom fejlődése nem mindig szükségszerű, hiszen csak ott fejlődik, ahol az emberi társadalom fejlődése elindul valamilyen értelmes gyarapodás útján. Így el kell utasítanunk a „nagy történelmi törvények” gondolatát, s velük együtt az osztályharc marxi tételeit is, hiszen az emberek, az embercsoportok között nincsenek antagonisztikus ellentétek, a nézeteltérések mindig a megmerevedett társadalmi szituációk következményei. A társadalmi fejlődésről vallott nézetének alapja az a megközelítésmód, amellyel Bibó nem az ideológiák, hanem a létmozgások szerint gondolkodik, ezek ezért nem is lehetnek olyan tiszta változatok,¹⁷ mint a liberalizmus vagy a szocializmus. Az egyetlen járható út számára, ha a szabadság olyan köztes technikáit találja meg, amely minden társadalmi formációban többé-kevésbé megvalósítható.

Társadalom-felfogásában a keresztény filozófiai alap szintén jól érzékelhető. Számára a humánus azonos Krisztus tanításának a követésével, amely szerint a lelkek Isten előtt egyenlők. A hatalom nem igazolható önmagában, csak addig, amíg erkölcsösnek nevezhető, a hatalom mércéje ezért nála a keresztény erkölcs lesz.

A leírtak után könnyen értelmezhetővé válik Bibó álláspontja, amely szerint a társadalomfejlődés fokmérői a társadalom belső egyensúlya, fokozódó

¹⁴ A nemzetközi egyensúly megteremtésének fontossága Bibó életművében igen jól nyomon követhető: a kérdésnek több tanulmányt is szentelt. Csak a három legjelentősebbet említjük: „Az európai egyensúlyról és békéről”; „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”; „A nemzetközi államközösség bénultsága”

¹⁵ Bibó István: „Az európai társadalomfejlődés értelme”, in *Válogatott tanulmányok III.*, Magvető, Budapest 1986, 5-125. o.

¹⁶ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Magvető, Budapest 1983, 5. o.

¹⁷ Sándor Iván: *Leperegnek a nyolcvanas évek. A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka*, Magvető, Budapest 1988, 287. o.

erőszakmentessége (amely a félelem csökkentésével a szabadságot teljesíti ki) és a társadalom egészét kielégítő igazságossága.¹⁸ Érdemes megjegyeznünk, hogy Bibó István az európai társadalomtörténetet a kultúrák történeteként ábrázolja. Miután értékrendjében kardinális helyet foglal el a szabadság és a félelemmentes élet, figyelme főként olyan „kísérletek” felé fordul, ahol a társadalomszervezés legfőbb céljává az erőszak mennyiségének csökkentése válik. Mint írja: „Az, hogy a szabadság és a félelemmentes nyugodt értelem uralmát állandósítani, intézményesíteni lehet, lényegileg két nagy kultúrkörben vetődött fel. Az egyik a görög-római kultúrkör, a másik a kínai.”¹⁹ Mindkét kultúrkörben a kísérlet elsősorban a misztikus és szakralisztikus világban zajlik, azonban míg Kínában egy alapvetően etikai rendszeren (Konfuciuszén) épül fel a moralizált, racionalizált és humanista államvezetés, a görög és római világ szerint újabb és újabb alkotmányformákkal valósítja meg azt. Ezzel kapcsolatban Bibó összefüggést lát a zsarnoki társadalom és a miszticizmus, illetve a szabadabb társadalom és a vallás racionalitása között. A görög-római próbálkozás a Római Birodalom bukásával le is zárul, hogy átadja helyét a máig legjelentősebb kísérletnek, a keresztény társadalomszervezésnek. A társadalom szervezésének ez az új, racionális és moralizáló kísérlete a krisztusi alapokból táplálkozva Augustinus életművéből indul ki. Augustinus *De civitate Dei* c. művében azt fejti ki, hogy minden hatalom a bűnbeesés következménye, ezért csak annyiban igazolható, ha célja a bűnbeesés következményeinek csökkentése; a hatalomgyakorlás tehát csak valamilyen morális célja révén kaphat igazolást.²⁰

Ez a felfogás valódi jelentőségét a nyugati kereszténységben nyerhette el igazán, mivel Nyugaton alakult ki egy olyan értelmiségi elit-réteg – a papi-klerikus –, amely, elfogadva az ágostoni alapokat, a társadalomszervezés elveivé tehetette őket. A középkori keresztény hűbériségben az emberek életét nem a központosított uralmak szabták meg, hanem a kis körökben megvalósuló személyes és kölcsönös szolgáltatások sora, amelyek az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeten alapultak, s amelyekbe az emberek szakmájukkal és családjukkal tartoztak bele.

Nyugat-Európában tehát a hierarchikus társadalom az alap amelyet mindenki a vallásos világkép alapján igazságként fogad el –, de a hatalmi pozíciókhoz (papság, katonaság) társadalmi funkciók, erkölcsileg szankcionált kötelességek tartoznak. Ehhez a fejlődéshez csatlakozott a XI. századtól elterjedő írásbeliség révén egy felvilágosodó értelmiségi-igazgatási réteg. A kialakuló jogtudó értelmiség egyrészt jogilag rögzítette és racionalizálta a már meglévő társadalomszervezeti formákat, másrészt nagyban hozzájárult az erőszak- és

¹⁸ Bibó István: „Az európai társadalomfejlődés értelme”, i.k. 55. o.

¹⁹ Uo. 13. o.

²⁰ Ld. Bibó István: „Az államhatalmak elválasztása egykor és most”, in *Válogatott tanulmányok II.*, Magvető, Budapest 1986, 371. o.

félelemnennyiség csökkentéséhez. A XIII–XIV. századtól ugyanis egymást érik a királyi hatalom visszaszorítására irányuló elméletek.²¹ Ez a társadalmi rend mintegy elősegítette a bibói társadalomfejlődés-elmélet igazolását: hosszú időre biztosította a társadalmi egyensúlyt, a fent említett okok miatt csökkentette a hatalom erőszakosságát, valamint megteremtette az igazságosságot azzal, hogy a vallás legitimitásával szinte minden ember a valóságot Istentől eredő igazságként fogadta el.

Az európai társadalomfejlődésben ezután a reformáció hoz döntő fordulatot. Jelentősége abban nyilvánul meg Bibó számára, hogy „segített létrehozni egy olyan erkölcsileg nagy igényű emberfajtát, amelynek aztán a politikai szabadságra nézve is nagyobbak lettek az igényei”²² Ez vezetett a szabadságprogramok vallás-, szólás- és sajtószabadság stb. gyakorlati megvalósításához, vagyis ahhoz az állam- és társadalomelméleti elképzeléshez, hogy a zsarnok uralkodó megfosztható a trónjától, illetve felelősségre vonható.

Az Angliából és Hollandiából kiinduló szabadságjogok európai rendszere – éppen a reformáció miatt – organikusan nőtt ki a keresztény társadalomszervezési elvekből (amelyek viszont a görög-római politikai gyakorlatban gyökereztek). Ezt az örökséget a francia forradalom teljesítette ki, amelyet Bibó „az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikeretlenebb forradalmának”²³ tart. Sikerességét a társadalom racionális átszervezése, s ezzel együtt egyetemes szabadságtechnikák megjelenése adta. A modern állam ismérvei jelentek meg: a népszuverenitás elve, a képviselő elve, az államhatalmi ágak elválasztása és az alapvető emberi- és polgári jogok kodifikálása. Ugyanakkor sikertelenségét és negatív hagyatékát az 1792-1795 közötti terror által keltett félelem adta, ami egyrészt megteremtette a „reakciós” és a „forradalmár” típusait, másrészt „a félelemnek és megrázkódtatásnak ez az állapota hozta létre a politikai lelkületnek azokat a szertelen és romantikus képleteit, amelyek Európa politikai életét egyensúlytalanná tették”²⁴ A legmodernebb társadalomfejlődés ezeken az alapokon, a szakszerű hivatali-értelmiségi réteget felhasználva, a szabadság kis köreit lebontva, egyetemes érvényű emberi szabadságot alakított ki, amely lehetővé tette az igazi, demokratikus közösségi érzés kialakulását.

A közép-kelet-európai társadalomfejlődés, szemben a nyugattal, nem a társadalmi erőviszonyok mozgásán és előrehaladásán nyugodott, hanem éppen ellenkezőleg: a struktúra megmerevedésén. Itt nem volt sem megfelelő polgárság, sem megfelelő értelmiség, amelyik irányítani tudta volna a racionális, humánus és

²¹ Pap Gábor: *Vázlat az alkotmányeszmé szellemtörténeti fejlődéséről*, ME ÁJK Államtudományi Tanszék, Miskolc 1997.

²² Bibó István: „Az európai társadalomfejlődés értelme”, i.k. 64. o.

²³ Uo. 40. o.

²⁴ Bibó István: „Az európai egyensúlyról és békéről”, i.k. 308. o.

morális társadalomszervezési elveket.

Bibó a magyar történelem szintézisének alapjaiként a „torzult formák” és a „zsákutcák” fogalmait teszi meg. A magyar történelmet ugyanis „egy háromfázisú mozgás képleteként fogta fel”:²⁵ az államalapítás után öt évszázadon át a magyarság „alkatilag” is a Nyugathoz tartozott, ám ebből a helyzetből történeti katasztrófák Mátyás halála, a főnemesség hatalma, a török uralom kiszakították, és egyben belekényszerítették egy statikus, kelet-európai jellegű szerkezetbe, hogy később ez a folyamat a „torzulások” miatt 1867 után „zsákutcába” jusson.

Bibó társadalomtörténeti elemzései mögött jól láthatóan olyan szerkezeti kapcsolatok feltárása húzódik meg, amelyből kirajzolódik az egyértelműen optimista „bibói” modell: az emberi szabadság a jövőben, tudatos tervezéssel, megvalósítható.

Szabadság és demokrácia

Bibó István politikai filozófiájában a szabadság és a demokrácia fogalma szorosan összetartozik. Bibó viszonylag korán, a „Kényszer, jog, szabadság”²⁶ c. tanulmányában foglalkozik a szabadság lehetséges jogi megközelítésével. Meglátásunk szerint egy sajátos szabadságelmélet húzódik végig az írásán. A szabadság nála a kényszer ellenpólusa, amely – a társadalomra koncentrálnak – mentességet jelent az idegen törvényszerűség alól. A szabadságot éppen az idegen törvényszerűségektől (kényszerektől) való mentesség átélése adja, „ennek értelmében társadalmi realitása csakis a személyesen átélt szabadságnak van, helyesebben: nem a szabadságnak, hanem a szabadság élményének. Minden más szabadság csupán posztulált, de nem valóságos szabadság”²⁷

Az egyéni szabadság így „objektívalódott” szabadságként fogalmazódik meg, s az egyéni szabadságok szabadságjogokká állnak össze, amennyiben a jog kényszerétől mentesek tudnak maradni. Ez az elvont szabadságideológia a saját keretein belül ugyan nem mindig volt képes értelmezni a társadalom jelenségeit, de mégis alkalmas volt arra, hogy később „az európai társadalomfejlődés értelmét” ebben láthassa meg Bibó.

A fentiekben vázolt elvont szabadságfogalom válik konkréttá és teljessé az európai társadalomfejlődésben, s itt sem az ünnepélyesen deklarált elvek összességéeként tűnik fel, hanem a társadalom mindennapi tevékenységének jellemzőjeként.²⁸ Mivel Bibó mindig a szabadság álláspontjáról beszél, ezért nála a

²⁵ Ld. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, i.k. 6. o.

²⁶ Bibó István: „Kényszer, jog, szabadság”, in *Válogatott tanulmányok I.*, Magvető, Budapest 1986, 5-149. o.

²⁷ Uo. 40-41. o.

²⁸ Deák Ágnes: „Bibó István politikatudományi előadásai a szegedi egyetemen, 1946-47”,

szabadság nem relatív fogalom, hanem abszolút érték. A szabadság mind teljesebbé és emberibbé tétele így válik Bibó politikai filozófiájának az egyik vezérmotívumává.

A szabadság megvalósulásának egyik záloga az, hogy a közösség saját egyensúlyát megőrizze a társadalmi viszonyok állandó változása, alakulása közben. Ezért lesz Bibónál a szabadságintézmények (parlamentarizmus, sajtószabadság, törvény előtti egyenlőség stb.) fokozott kiépülése a félelemmentes, nyugodt élet biztosítása. S a demokrácia-kép ezen a ponton kapcsolódik össze igazán a szabadságfogalommal. A demokrácia fő feladata ugyanis, hogy mindenki a szabadsággal élni tudó emberré váljon. Bibó méltán elhíresült megfogalmazásában: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni.”²⁹

Demokrácia-képében Bibó különbséget tesz az ókori és a modern demokrácia között, természetesen nem tagadva a görög örökség fontosságát. Az ókori demokrácia sok ember uralma volt, de többeket kizárt jogai gyakorlásából, s gyakran törékenynek, demagógnak bizonyult. A modern demokrácia az uralom megszüntetésének a célját tűzte ki, s ezért lett alapvető erkölcsi követelménye az egyenlő emberi méltóság biztosítása.

Mindezek után nem meglepő, ha Bibónál a demokrácia erkölcsi kategóriaként jelenik meg. A demokratikus közösségi érzésnek is az adja meg igazi erkölcsi méltóságát, hogy a nép és a nemzet egyneművé válik benne. A demokrácia azonban hosszú távú fejlődés eredménye, bár kétségtelen, hogy minden nagy demokrácia kiindulópontjaként egy-egy forradalom áll. A demokrácia és a forradalom kapcsolata rendkívül szoros, hiszen Bibónál a demokrácia egy lelki felszabadulást jelent, elsősorban az isteni, születési vagy egyéb természetfölötti politikai hatalom lélektani nyomása alól, ezért „először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség”³⁰

A jövő társadalom elveiről

Bibónak a jövő helyes társadalomról alkotott elképzeléseiben orientáló, kritériumjellegű funkciót töltenek be a társadalom belső egyensúlya, a félelemmentesség csökkentése és az igazságosság. Végül soron az európai fejlődés kiteljesedését a „kölcsonös szolgáltatások társadalmának” felépítésében látta. Ez a társadalom azonban csak az európai fejlődés optimális menete esetén valósulhat meg, amely létrejöttét semmiféle objektív törvényszerűség nem garantálja: csakis az európai politikai közösségek és az ebben élő egyének helyes döntéseinek sorozatán keresztül valósulhat meg. Kovács Gábor szerint „nem kétséges, hogy ez

Holmi, 1993. évf. 6. sz., 824. o.

²⁹ Bibó István: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, i. k. 220. o.

³⁰ Bibó István: „A magyar demokrácia válsága”, in *Válogatott tanulmányok II.*, Magvető, Budapest 1986, 50. o.

a számára ugyanúgy a reális utópia kategóriájába tartozó társadalmi modellt jelentett, mint ahogyan reális utópiának minősítette az európai intézmények optimális működtetésére vonatkozó terveit”³¹

Bibó figyelmeztet azonban az értelmiségi zsarnokság veszélyeire is. Ez a folyamat szerinte mind a szocialista átalakulás-, mind a kapitalizmus fennmaradásának területén megfigyelhető: keleten az egypártbürokraták, nyugaton pedig a technokraták tekintik magukat a szabadságprogram haszonélvezőinek, ezért próbálják meg működtetni az értelmiségi uralmat, adott esetben az értelmiségi zsarnokságot. Ez a társadalomfejlődés egyik legnagyobb veszedelme. A jövőben, „a kölcsönös szolgáltatások társadalmában” nem képzelhető el technokrata, technikai és értelmiségi uralkodó, hiszen ez éppen a társadalom elnevezését hazudtolná meg. (Természetesen Bibó nem a szakszerű értelmiségi-hivatalnoki réteg létét és létjogosultságát kérdőjelezi meg.) A jövő társadalmát az európai fejlődés optimális menete valósítja meg, azonban nem mondhatunk le a társadalmi tervezésről. A társadalmi tervezés bibói fogalma a társadalmi technikák olyan új módszereit takarja, amelyek egyfelől a társadalmat védik meg attól, hogy az államhatalom pusztá függelékévé váljon, másfelől a hatalom humanizálásával a szabadság érdekeit szolgálják.

A jövő társadalmában meg kell valósítani a társadalom és az állam intenzív és folyamatos egymásrahatásának a feltételeit, annál is inkább, mivel az államszervezet a társadalmi egységek „aprómunkájára” van alapítva.³² Bibónak a jövő társadalomról alkotott nézeteiben így olvadnak össze az állam- és társadalomszervezési elvek.

A helyes társadalom víziójának elemei a következők: elsősorban a klasszikus szabadságintézmények helyes működése, vagyis a népképviselő, az önkormányzat, az ellenőrzött végrehajtó hatalom, a bírói függetlenség és a szabadságjogok katalógusának megvalósulása a társadalomban a legalapvetőbb követelmény. Szintén fontos elem a hatalmi ágak elválasztásának bibói továbbfejlesztése, amelyben Bibó – szem előtt tartva az egyre differenciáltabbá váló társadalmakat a bírói függetlenséghez hasonlóan szükségesnek tartja a nevelő, tudományos és „tömegkultúráló” funkció függetlenségét is.³³ A tulajdonviszonyokban a mamuttulajdon felszámolására van szükség, ám nem zárhatók ki a szabad piac formái (tőke, kölcsön, vállalkozási kedv). A tulajdonviszonyok változása közben mindig meg kell őrizni az emberi

³¹ Kovács Gábor: „Elit, közösség és kizsákmányolás Bibó István gondolatvilágában”, i. k. 15. o.

³² Deák Ágnes: „Bibó István politikatudományi előadásai a szegedi egyetemen, 1946-47”, i. k. 822. o.

³³ Bibó István: „Az európai társadalomfejlődés értelme”, i. k. 75. o. – A mai szakirodalom is elismerően szól Bibónak a hatalmi ágak elválasztásáról szóló újfajta felfogásáról, ld. pl. Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*, Osiris, Budapest 1998, 227. o.

személyiséget hordozó, az emberi szabadságot biztosító értékeket.

A társadalom egyre differenciáltabbá válásával fontos a szakszerű értelmiségi munka becsülete, amely segítségével a szakértelem és a demokratikus önkormányzati lehetőségek együtt valósulnak meg. Sajnos egyes történelmi időszakokban – mint tudjuk – a kontraszelekció mértékét az értelmiségen belül a „kezelhetőség”, és nem a szakértelem szabta meg.

Végül az utolsó probléma, amelyet a jövő társadalmában orvosolni kell, a marginális helyzetbe kerülő emberek nyomorúsága, hiszen a társadalmi kölcsönösség társadalomfilozófiai alapelve Bibónál csak így lehet teljes. Össztársadalmi felelősséggé válik, hogy a faji kisebbségeket, az elhagyott, magányos embereket és a lecsúszott rétegeket bevonják a társadalmi javak élvezetébe. A kapitalizmus és a kommunizmus közös bűne és negatív hagyatéka ugyanis, hogy főként a termelésben részt vevő rétegeket favorizálta, elhanyagolva ezeket az embereket.

Az a jövőkép, mely a fenti teljesség megvalósítását tűzi ki célként maga elé, egyúttal azt is jelenti, hogy van az emberi társadalom fejlődésének olyan állomása Bibó politikai filozófiájában, amelyben a társadalom belső egyensúlya, a társadalmi igazságosság és a félelemmentes élet bibói követelményei teljes egészében megvalósulhatnak. Bibó Istvánt talán éppen ez az örök optimizmusa avatja a XX. század egyik legnagyobb magyar gondolkodójává.

Gondolatsorunk végén politikai filozófiájának, sőt talán életművének értékelését a Bibónak kijáró tisztelettel saját szájába adjuk: „Tudom, hogy az én művem [...] végsőleg naiv [...]. De ha mégannyira is tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratnak. Minthogy ez a szenvedélyes igyekezet íratna és íratja tovább velem ezt a művet, bevallom, leperog rólam minden okos beszéd, mely ennek kilátástalanságát igyekszik bizonyítani.”³⁴

³⁴ Bibó István: „Levél Londonba, Révai Andrásnak, 1968”, in Litván György – S. Varga Katalin (szerk.): *Bibó István (1911-1979). Életút dokumentumokban*, Osiris–Századvég, Budapest 1995, 593. o. (200. sz. dokumentum)